

BOSZORKÁNYOS KÉZIRATOK

Kosztolányi első
novelláskötetének
egy példányáról

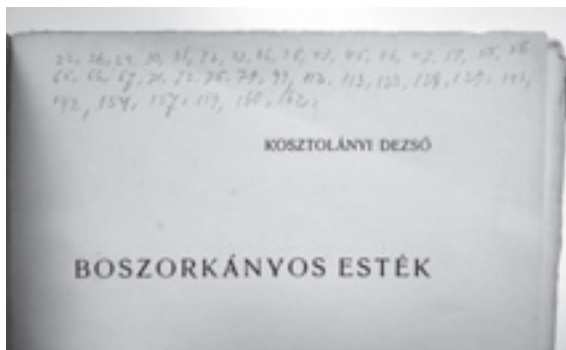
Tanár Úrnak

A Kosztolányi-novellisztikával foglalkozó kutatások egyik rejtélyességében igen érdekes kérdése az, miért nem jelent meg az író életében az összegyűjtött novelláit tartalmazó kötet. „Hiszen nemcsak ilyen feljegyzésnek, de ilyen könyvnek is lennie kellene, már csak azért is, mert az összegyűjtött verseit tartalmazó kötet megjelent” – jegyzi meg Szilágyi Zsófia *Az éretlen Kosztolányi* című kötetének lapjain. Majd hozzáteszi: „Lennie kellene, de nincs.”¹

Hiába rendelkezünk az 1930-as évekből több, a gyűjteményes életműkiadásra vonatkozó dokumentummal, a korai elbeszéléskötetéről ezekben nem esik szó: „Van szerencsém mellékelten beküldeni összegyűjtött műveimnek tervezetét,” írja Palágyi Róbertnek 1931 februárjában, „s arra kérem, juttassa el a Genius részvénytársaságnak, hangsúlyozván, hogy a tizenöt kötetes kiadásban a Mostoha, valamint az Esti Kornél című kötet még nem jelentek meg s legalább még három kötet van olyan, mely ezúttal teljesen új formában, bővített anyaggal jut a közönség elé”² – ám az említett három átdolgozott kötetről nem tudunk meg többet. (Más kérdés, hogy a tervezett gyűjteményes kiadás végül nem jött létre.) A Révai Kiadó indította életműkiadásához kapcsolódóan Kosztolányi maga is készített kötetlistát. Az MTA Kézirattárában Ms 4620/136 jelzet alatt, a kórházi följegyzések között található 10 tételes lista érinti ugyan a rövidprózá-

kat, cím szerint azonban csak az *Esti Kornélt* és a *Tengerszemet* említi a jegyzék, más elbeszéléskötetet nem.

Pedig *A rossz orvos* című kötet második, átdolgozott kiadásából következtethetünk arra: az író foglalkoztatta rövidprózai életművének összefoglalása, hiszen – ahogy a 2015-ben napvilágot látott *Béla, a buta* kritikai kiadásának sajtó alá rendezői írják – „az 1927-es kötetkompozíció rendezőelve egyfajta életmű-bemutató, a szerző 1908–1921 közötti rövid szépprózai köteteiből ad válogatást: *Boszorkányos estéék*, *Bolondok* (1911), *Páva* (1911,^[3] 1920), *Bűbájosok* (1916), *Káin* (1918, 1922), *Béla, a buta* (1920), *A rossz orvos* (1921)”⁴. E válogatásnak valamiféle lezáró jelleget is tulajdoníthatunk, mintha 1927-ben, már regényei megjelenése után, maga Kosztolányi is hasonlóképpen gondolkodott volna, mint Szegedy-Maszáék Mihály a címadó kisregény kapcsán: „A rossz orvos számos olyan tulajdonságot foglal magában, amely megtalálható Kosztolányi korai elbeszéléseiben. Egyszerre olvasható a korábbiak és a későbbiek felől. Lezárja a huszadik század első két évtizedében írt rövid történeteket és előkészíti a húszas évek regényeit.”⁵ Ha Kosztolányi két legkorábbi novelláskötetét nézzük meg, azok

tovább erősítik ezt az elgondolást: a bennük szereplő elbeszélések 1927 után nemhogy nem kerülnek kötetbe a szerző életében, de korábbi nagy számukhoz képest drasztikusan lecsökken, mondhatni, elvértve csak sajtóváltozatuk. A csak a *Boszorkányos esték*ben szereplő, tehát későbbi kötetbe Kosztolányi életében soha fel nem vett novellák változatai közül az utolsó, mostani tudásunk szerint, 1927. decemberi.

E hosszúra nyúlt bevezető már sejteti, hogy a Kosztolányi első novelláskötetét, az 1908-as évszámmal, ám valójában 1909-ben megjelenő *Boszorkányos estéket* feldolgozó kritikai kiadásnak a rövidprózai életmű egész szerkezetét figyelembe véve kell értékelnie azokat a forrásokat, amelyekkel adott esetben dolgozik. Nem csupán a kéziratok kis száma és a kötetmegjelenés után még hosszú évekig, különféle lapokban közölt változatok vagy a későbbi novelláskötetekbe átemelt darabok jelentenek nehézséget, de az is, miként értékeljük és hogyan helyezük el azokat a forrásokat, amelyekről nem tudjuk, pontosan *mikor* és *mihez* készültek.

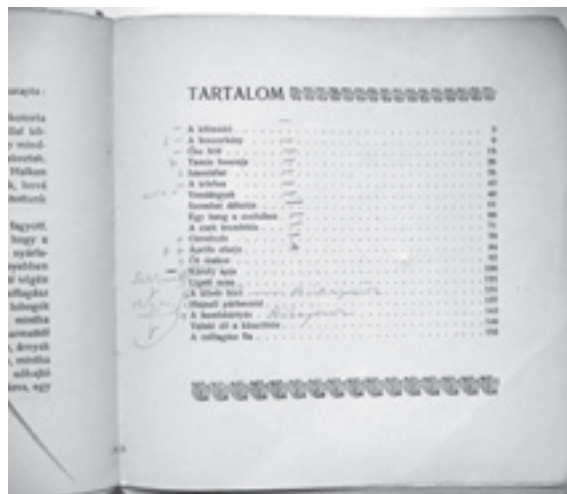
„A textológiai munka egyik sajátossága az,” írja Szilágyi Zsófia, „hogy *keresni* nagyon nehéz azt, amiről úgy gondoljunk, lennie kellene, leginkább *találni* lehet valamit, többnyire véletlenül, és utána értelmezni, hogy mi is került a kezünkbe.”⁶ A *Boszorkányos esték* munkálatai közben két ilyen rátalálásról beszélhetünk: a Réz Pál magángyűjteményéből Szilágyi Zsófia rendelkezésére bocsátott, a Szegedy-Maszák Mihály 70. születésnapjára készült kötetben feldolgozott,⁷ Kosztolányi saját kezű javításait tartalmazó két kivágról, illetve egy szegedi magángyűjtő kollekcijából Bíró-Balogh Tamás segítségével digitalizált, kézírással végigjavított kötetéről.

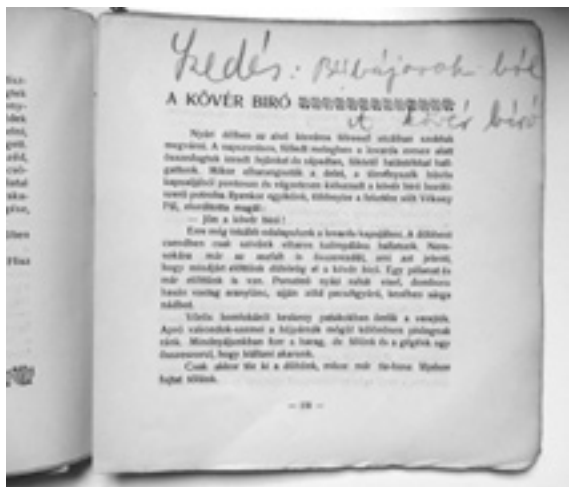
Hogy Kosztolányi a novelláiból és hírlapi cikkeiből az első megjelenés után kinyomtatott példányokat tett el archívumába, és a későbbiekben ezeken dolgozott tovább, nem újdonság. (És nem is egyedülálló jelenség a korszakban. Itt most egyetlen példaként csak Wirágh András kutatásaira utalnék Cholnoky László publikálási praxisáról.)⁸ A hagyaték szerkezete alátámasztani látszik ezt az elképzelést: temérdek rövidprózai művének csupán elenyésző számú kézírata

maradt fenn, s bár a megőrzött kivágatok száma is csekélynek tűnhet, az arányok árulkodóak: valamennyi gyűjteményt figyelembe véve a kivágatok száma többszöröse a „hagyományos értelemben vett” kéziratokénak. Nem csupán újságkivágatokra kell gondolnunk: a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött, az összegyűjtött költemények szerkesztési munkálataihoz kapcsolódó dokumentumegyüttes⁹ első csomagja a *Szegény kisgyermek panasza*i hatodik kiadásából készült: a szétvágtott példány lapjait alappapírra felragasztva hozott létre Kosztolányi új kötetkéziratot. De a *Négy fal között* második kiadásához szintén az első kiadás egy példányát használta fel. „Itt küldöm a Négy fal között kéziratát, melyet a régi kötetemből formáltam ki” – írta a szerző Tevan Andornak 1917. március 11-én.¹⁰

A kivágatoknak egy adott kötetkéziratba illesztése gyors és hatékony forrásként helyettesíthette a kéz- vagy gépiratot ott, ahol a szerző alig kívánt módosítani szövegén, de más előnyei is voltak. Tevan Andor válaszelevelében arra kéri Kosztolányit: „Kérem, értesítsen, hogy korrektúra szükséges-e a kötetből, szeretném, ha lemondana róla, mert hiszen nyomott kézirat az egész, és gondos korrektúráról felelek.”¹¹ E rövid szövegben nincs módom kitérni arra, melyek lehetnek a kivágatos források kéziratként értékelésének legfontosabb szempontjai (azon túlmenően, hogy maga Kosztolányi is ekként tekintett rájuk), ahogyan ennek következményeivel sem foglalkozhatom. Mindenesetre több helyütt sajátos helyzetet teremt, hogy – amint Győrei Zsolt *A szegény kisgyermek panasza*i kritikai kiadásában megjegyzi – a kivágatok „szedésből eredő hibáiból (és azok javításaiból vagy figyelmen kívül hagyásából) nyomon követhető, hogy míg egyes helyeken Kosztolányi alaposan és sokszor átnézte a szöveget, más helyeken egyáltalán nem figyelt fel a kérdéses részekre”.¹²

Az említett verseskötetek esetében pontosan tudhatjuk, milyen célból és körülbelül mikor készültek a kivágatok. A most bemutatott forráson ejtett változ-

tatásokat azonban még hozzátvetőlegesen is nehéz dátálni. A *Boszorkányos esték* e példánya mint „Kosztolányi saját könyvtárából származó, autográf kézírással javított kötet” került a szegedi magánygyűjtő birtokába. Itt kell megjegyezni, nem vagyok száz százalékos bizonyos abban, hogy valóban Kosztolányi kézírásával van dolgunk, sem a grafitral írt, sem a piros ceruza réteg esetében, de emellett fogok érvelni. (Hogy a grafit megelőzi a piros ceruzás megjegyzéseket, bizonyítja a 128. oldal, ahol egy grafitral ejtett módosítást húz át a piros ceruzás kéz.) A teljes bizonyossággal azonosítást nehezíti, hogy csupán apróbb módosításokat találunk: egyértelmű nyomdahibák javításait, egy-egy szó vagy mondat törlését, és elvétele pár szó beszúrását vagy cseréjét – előbbieket akár egy szerkesztőtől vagy későbbi sajtó alá rendezőtől is származhatnak, a szócserek és betoldások azonban mégis Kosztolányi munkájára utalnak, ahogyan a kötet legizgalmasabb, utolsó oldala is, a tartalomjegyzék, de legalábbis fölvehetik a két szempont egyesítését: a tollbamondás lehetőségét. Bár a kötet – változó intenzitással ugyan, de – végig van korrektúrázva, a tartalomjegyzékben ejtett nyomok és a piros ceruzás megjegyzések arról árulkodnak, hogy a javítások egy válogatáskötethez készülhettek, nem pedig egy új nyomáshoz, ahogy az sem valószínű, hogy egy erősen átdolgozott, de azonos címen megjelent *Boszorkányos esték*ből Kosztolányi elhagyta volna *A boszorkány* című szöveget. A grafitceruza kéz egyrészt javítja a *Boszorkányos esték* tartalomjegyzékének hibáját: a *Sakk matt* és az *Ilike az asztalnál* című szövegek ugyanis hiányoztak az 1909-es kiadás listájáról. Másrészt a címek mellett kétoldalt kézzel beírt kérdőjelek, plusz-, illetve mínuszjelek arra engednek következtetni: válogatás történik. Föltehetően a bal oldali jelek születhettek előbb, ezeket erősíti meg vagy éppen törli a címektől jobbra írt jelzés. Ezek alapján a válogató, föltehetően maga Kosztolányi, az alábbi szövegeket tarthatta újabb közlésre érdemesnek:

Április elseje (itt igen bizonytalan lehetett, hiszen a bal oldali pluszjel mellé kérdőjel került, majd a jobb oldalra egy mínuszjel, melyet aztán mégis lehúzott);

Öt órákor;

Sakk matt (az alá írt „jó” szóval megerősítve);

Ilike az asztalnál (az alá írt „jó” szóval megerősítve);

A kövér bíró;

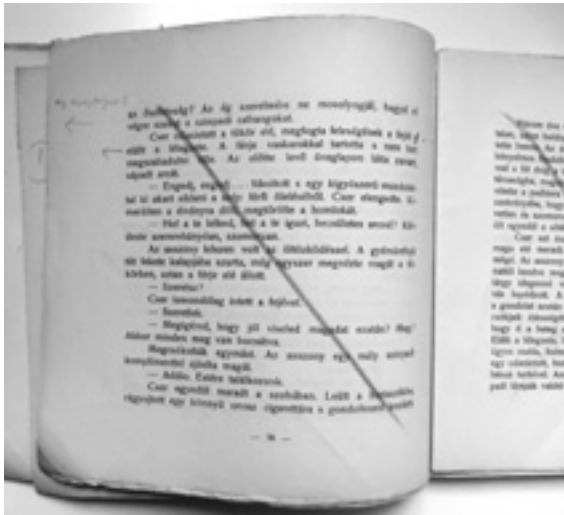
Hajnali párbeszéd;

A hamiskártyás

7 szöveg 29-ből (hiszen a *Verstárgyak* című írás 8 kisebb darabból áll) – erős szigorúságot mutató arány. Ezek között ráadásul hat olyat is találunk, melyek a *Boszorkányos esték* után, több-kevesebb módosulással, átkerültek Kosztolányi más köteteibe: Az *Április elseje* *Április bolondja* címmel 1916-ban a *Bűbájosok*-ba, az *Öt órákor* 1919-ben a *Pávába*, *Pesztra* címváltozással, az *Ilike az asztalnál* *Ozsonna* címen az 1911-es *Bolondokba*, *A kövér bíró* szintén a *Bűbájosokba*, majd *A rossz orvos* második kiadásába 1927-ben, a *Hajnali párbeszéd* ugyancsak a *Bűbájosokba*, *Komédia* címmel, átdolgozva, míg *A hamiskártyás* ugyanoda, *Kártyaként*.

Hogy a javított kötet felhasználására már az 1916-os *Bűbájosok* megjelenése után került sor, bizonyítja, hogy *A hamiskártyás* és *A kövér bíró* mellett is szerepel a tartalomjegyzékben a kötet cím („Bűbájosok”), melyet megerősít a belvéken a piros ceruza, az *Ilike az asztalnál* esetében pedig azt írja a cím fölé ugyanaz a kéz: „Szedés a Bolondokból”. Az *Április elsejét* és a *Hajnali párbeszédet* azonban ezek szerint a *Boszorkányos esték*ben megjelent szövegváltozással vitte volna tovább a válogatás. A vizsgált példányon végzett munka hozzátvetőleges dátumának kezdőpontja tehát adott, az intervallum végpontját azonban nem lehet meghatározni, hiszen láthatjuk az *Április elseje* és a *Hajnali párbeszéd* példányán: az, hogy az *Öt órákor* nem a *Pávából*, *A kövér bírót* pedig nem *A rossz orvosból* szedeti a kézirat, még nem elégséges bizonyítéka annak, hogy 1919 vagy 1927 előtt keletkeztek volna a kézjegyek.

Kosztolányi életében nem jelent meg olyan összeállítás, mely ezt a válogatást érvényesítette volna. Sőt, jelenlegi tudásunk szerint a belíveken ejtett javításokat fölhasználó kiadás sem. Így az *Ősz felé* egyetlen változatában sem lesz „az őszi csend elejét” fordulat helyett „az őszi csend kezdetét”, a *Tamás bosszúja* „nehézségtörős” szava helyett „nyavalyatörős”. Az is bizonyos, hogy az író halála után megjelent gyűjteményes kötetek egyike sem ebben a válogatásban közli a *Boszorkányos esték* anyagát (a legközelebb hozzá az elsőként megjelent, 1943-as Révai-kiadás áll), és azok szerkesztői nem használták föl az e példányában található javításokat. Ezt az *Istenítélet* szövegkritikai feldolgozása is bizonyítja: a novella 1906-ban megjelent előváltozatát, a *Színpad Othelloját* [sic!] Kosztolányi jelentősen átdolgozta (amiről Bengi László írt megvilágító tanulmányt az *Alföld* 2014. júniusi számába, Csáth és Kosztolányi korai művészetfelfogását vizsgálva),¹³ ebben a formában jelent meg 1907. augusztus 7-én a Budapesti Naplóban, majd bekerült a *Boszorkányos esték* 1909-es kiadásába – ám hibásan. Föltehetően a *Boszorkányos esték* szedője hibázott: a szeme ugorhatott egyet szedés közben (valószínűleg az „s” kötőszó ismétlődései miatt), és így az első megjelenéshez képest 18 szó kimaradt a kötetből. Mivel a hiány nem egészen értelmetlen, bár jobban megnézve hibás mondat szerkezetet szült, a novella szövege a későbbiekben is ebben a formában hagyományozódott tovább:

Cser odasietett a tükör elé, megfogta feleségének a fejét s **ideges kezekkel a tükörbe fordította. Az asszony egy pillanatra megijedt, halálos hideg futott át remegő, rózsaszínű testén** s elállt a lélegzete. A férje vaskarokkal tartotta s nem birt megszabadulni tőle. (1907)¹⁴

Cser odasietett a tükör elé, megfogta feleségének a fejét s elállt a lélegzete. A férje vaskarokkal tartotta s nem birt megszabadulni tőle. (1909)¹⁵

Figyelmesen olvasva jól látható a két mondat közti egyeztetési hiba, mégis valamennyi, Kosztolányi halála után megjelent gyűjteményes kötet továbbörökíti ezt a hibát, a Kosztolányi-olvasók tehát a mai napig így ismerik a szöveget. A most megvizsgált *Boszorkányos esték* példány azonban fölfedezte és javította a hibát, még ha nem is az eredeti változatra: a 36. oldalon az érintett helyen ceruzás beszúrás találmunk: **az asszonynak** elállt a lélegzete.

Hasonló történt az *Orrvérzés* című novella kezdetén, melyet még a 2007-es *Kosztolányi Dezső összes novellái* is az alábbi, a *Boszorkányos esték*ben megjelent szövegváltozattal közölt:

„Bellával a virágos töltés mellett jöttünk ide az erdőbe. Jókedve volt és kacagott, mikor a lepkefogásnál az aranyos, tarka kavicsokon **elcsuszott**. Hogy kibugygyant az első langyos vérhullám, azt hittem, mindez csak bolondság. A zsebkendőm megtelt piros, forró, nyúlós vérrel. [...] A vérem pedig kitartóan csöpögött, mint a végeérhetetlen, siró őszi eső.” Föltehetően (sajtó)hibáról van szó, mely a most vizsgált példányban javítva is van ceruzával, „elcsúsztam”-ra.

Réz Pál a novellák sajtó alá rendezésekor bizonyosan fölhasználta azokat az autográf kézírással javított kötetkivágatokat, amelyek a tulajdonában voltak, vagy amelyekről tudomása volt – ahogyan ezt a kötetek utószavában jelzi is.¹⁶ Két fontos következtetéssel is szolgálhat az ő gyűjteményéből ismert két, a materiális jegyek alapján egykorúnak tetsző kivágat: a *Telefon* és a *Sakkmat*. Az egyik kétségtelenül az, hogy több *Boszorkányos esték* is áldozatul esett a korai novellákat érintő újírásoknak, hiszen mindkét forrás – a Réz-kivágatok és a *Boszorkányos esték* most bemutatott példánya is – tartalmaz javításokat az érintett szövegekben – azonban nem ugyanazokat. Ez ismét fölvetetheti a kérdést: biztos-e, hogy Kosztolányi-autográfal van dolgunk a fent ismertetett forrás esetében. Nem tudok egyértelmű választ adni, csupán annyit mondhatok: egyáltalán nem volna szokatlan a Kosztolányi-életműben az, hogy eltérő időszakokban másként és másként javítsa át egy-egy szövegét.

Ha Kosztolányi-kézírásként fogadjuk el a *Boszorkányos esték* szóban forgó példányának javításait, a másik következtetés az lehet: a szerző valóban eltérő intenzitású figyelmességgel korrektúrázta nyomtatott szövegeit, hiszen a Réz-féle kivágatok egyikén sem javít ki olyan durva sajtóhibákat, melyeket ebben a kötetben igen.

Annyi biztosra vehető: mind az előbbi, mind az utóbbi kézírathalmaz a korai novellák egy csoportjának együttes újraközlését célozta, egy leendő gyűjteményes kötet munkálatairól árulkodik. Hogy ez inkább a húszas évek végén, a harmincas években történhetett, bizonyítani nem tudom a most bemutatott kötet alapján: nyilvánvalóan éppúgy nem elégséges érv néhány idegen szó magyarosítása, ahogyan

a „gyertya” szó „villanyra” cserélése. Csupán a sejtésemet jelezhetem: egyrészt, ahogyan szó esett róla, ekkorra már föl-fölbukkant az életműkiadás gondolata, másrészt a szigorú válogatás is inkább ezt valószínűsíti. Nem tartom jelentéktelennek, hogy a tartalomjegyzékben kirajzolódó ítélet az eredeti kötet kevesebb mint negyedét tartotta beválogatandónak egy esetleges gyűjteménybe, és ezek közül is pusztán egyetlen olyat, mely nem jelent meg később Kosztolányi más elbeszéléskötetében. Ugyanezt az ítéletet sejtetik a sajtómegjelenések a mínusszal megjelölt novellákról: a legkésőbbi ismert lapban közölt változat 1924-es (*A csillagász fia*).

Még ha darálási bizonytalanságai miatt nehezebb is beilleszteni a szöveggkritikai jegyzetapparátusba, a kritikai kiadás szempontjából a *Boszorkányos esték* végigjavított példánya a legkevésbé sem érdektelen, hiszen nem csupán az egyes novellák alakulásának lehet fontos dokumentuma azok releváns szövegváltozataként, hanem annak is, hogy Kosztolányi mit tarthatott beválogatásra érdemesnek egy esetleges gyűjteménybe. E gyűjtemény kirajzolódása egyszersmind rámutat az életműben önmaga égető hiányára is – ahogy teszi ezt, egy másik vonatkozásban, a mai emlékkonferencia is: lennie kellene, de nincs. ■ ■ ■

JEGYZETEK

* A tanulmány a K 108700 számú NKFI-pályázat támogatásával készült.

- 1 Szilágyi Zsófia: *Az éretlen Kosztolányi*, Kalligram, Budapest, 2017, 110.
- 2 Gépirat Kosztolányi fejléces levélkartonján, autográf aláírással. A gépelési tévesztések azonnal javítva géppel, a kiemelések Kosztolányitól valók, a jól ismert zöld tintás aláhúzással. Lelőhely: ismeretlen. Fotómásolata Bíró-Balogh Tamás birtokában. Elkelt: Központi Antikvárium 111/55.
- 3 Valójában 1919. Ehhez lásd: Varga Kinga: *Kosztolányi egyik korai elbeszéléskötete: a Páva. Előtanulmány a kritikai kiadáshoz*, Első Század, 2015. tavasz, 139–152.
- 4 Kosztolányi Dezső: *Béla, a buta / A rossz orvos. Kritikai kiadás*, szerk. Bartók István és Sárközi Éva, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta Bartók Flóra, Bartók István, Józán Ildikó és Sárközi Éva, Kalligram, Pozsony, 2015, 429 (Kosztolányi Dezső Összes Művei).
- 5 Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010, 115.
- 6 Szilágyi Zsófia: *i. m.*, 110.
- 7 Szilágyi Zsófia: *Küzdelem egy gigászi árnnyal: Kosztolányi Dezső A telefon című novellájáról = „Visszhangot ver az időben”: Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, szerk. Bengi László, Hoványi Márton, Józán Ildikó, Kalligram, Pozsony, 298–304.
- 8 Vö.: Wirágh András: *Korszerűtlen filológia, avagy a tárcanovellától a szöveg-*

atlaszig: Cholnoky László publikálási praxisa: Éjszaka, Irodalomtörténet, 97 (2016/2), 204–215; Uő.: *Nyugtalan idők – nyugtalan szövegek: Cholnoky László publikálási praxisa 2.: Varázskalap*, Kalligram, 2016/7–8, 118–124.

- 9 PIM V.4966/1–2
- 10 Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók*, Osiris, Budapest, 1996, 400.
- 11 Tevan Andor levele Kosztolányi Dezsőnek, 1917. március 20., gépirat, MTAK Ms 10420/171. Köszönöm a *Négy fal között* kritikai kiadásán dolgozó Zákány-Tóth Péternek, hogy e levélváltásra felhívta a figyelmem.
- 12 Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai. Kritikai kiadás*, szerk. Győrei Zolt, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta Győrei Zolt és Lovas Borbála, a francia kéziratot sajtó alá rendezte Józán Ildikó, Kalligram, Pozsony, 2014, 237 (Kosztolányi Dezső Összes Művei).
- 13 Bengi László: *Művészet/allegóriák. Csáth és Kosztolányi korai művészetfoglalómáról*, Alföld, 2014/6, 76–86.
- 14 Kosztolányi Dezső: *Istenítélet. A »Budapesti Napló« eredeti tárcaja*, Budapesti Napló, XII. évf. 187. sz., 1907. augusztus 7., 2–4.
- 15 Kosztolányi Dezső: *Boszorkányos esték*, Krausz-Fischer ny., Szabadka [Bp.: Jókai Nyomda kiadása], 1908 [1909], 35–42.
- 16 Vö.: Kosztolányi Dezső: *Összes novellái II.*, szerk. Réz Pál, Budapest, Osiris, 2007, 606.

Tóth-Czifra Júlia (1988): az Eötvös Loránd Tudományegyetem Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszékének tudományos segédmunkatársa, az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport tagja, a Kalligram Kiadó szerkesztője.